

Півтора оселедця

Олена Пчілка

(Пригода з нашої бувальщини)

I

Дав бог неділю. Отже, сільська учителька, Олександра Андріївна (чи будемо називати її пані Олександра), могла поснідати, себто напитися чаю, на дозвіллі. Вона собі сиділа біля столика, накритого білою скатертиною, пила чай спроквола, розмовляючи з гостем.

Еге ж, завітав задля неділі й гість: Андрій Семенович Лозоватий, товариш пані Олександри (як би ж то не товариш, коли разом учителюють в одній школі). Чай він уже пив у себе, а се зайшов попитать щось таке шкільне; та пані учителька, припізнившись задля свята, саме пила чай, ну й посадила гостя теж.

Сидять, розмовляють, таки все про свої шкільні справи. Така вже звичка у вчителів! От, здається, повинно б те все обриднути, як гірка редька. Ні, дивись, як зійдуться, зараз таки про своє: про тії "групи" та про "учебники",— отаке все.

Може, вам хочеться знать, які вони з себе, оці товариші, то воно недовго й сказати: пані Олександра — невеличкого зросту, середнього віку людина, товстенька собі, не сказати щоб гарна, трохи кирпиченька, обтім нічого собі, особливо як уважити на гарні темно-русяві коси; пані Олександра, однак, не хизувалася тими косами, причісувала їх гладенько й заплітала щільненько, круто закладаючи їх ззаду, не розпушуючи волосся тими химерними узлами та начосами, як то повчилися деякі молодші учительки, що достають часом і догани за "легкомисліє" через саме те настобурчене волосся. .... І вбрана була пані Олександра, хоч і для свята, простенько: темно-сіра спідниця й така сама гладенька курточка, на плечах самодільна плетена хустина.

Товариш її, Андрій Семенович, хоть теж не показувався великим франтом проти пані Олександри, бувши в старуватій одежині, однак мав вигляд куди претензійніший і щось в йому було невиразно кавалерське. Отак, глянувши на його буйну чуприну, вільно розпущену, глянувши на його широку, дуже червону застіжку, на химерні два брелоки біля цепки від дзигарика, всяк би сказав: сей учитель ще не жонатий. Я не кажу, що така чуприна і така застіжка не може бути в жонатого,— зовсім ні! — а однак ви самі сказали б, глянувши на Андрія Семеновича, що він ще кавалер... Може, щось таке було й в постаті чи в погляді — я не знаю! — а тільки видно було, що Андрій Семенович ще не був, мовляв, у ярмі...

І справді, Андрій Семенович був нежонатий.

А вчителька, навпаки, не тільки була заміжня, а вже навіть була удовицею. Мала вона й дівчинку малу.

Онде вона, та дівчинка Катруся, тут же таки в кімнаті. Се пак сиділося за чаєм не в більшій хаті, а в маленькій, що була разом спальнею й столовою учительчиною.

Недалечко від ліжка, хорошенько застеленого, з скількома подушками, поралася

тая донечка Катруся, дівчинка літ чотирьох, годуючи з мисочки молоком муренького котика; тож, либонь, і для котика було свято.

Невідомо хто — чи котик, чи Катруся — розлив молоко, і воно стояло довгенькою калюжкою біля мисочки; ні котик, ні Катруся на те не вважали: котик миленько хлебтав молоко тим рожевим язичком, а Катруся, розвозячи подолком калюжку, заглядала в вічі котикові, тішачись його апетитом.

Але дитині було мало тішитися котиком самій,— треба було, щоб і мама подивилась.

— Дивись, дивись, мамо! — гукнуло дівчатко.— Дивись, як котик їсть!

— Бачу, бачу! — одмовляла пані Олександра, не повертаючись.

Але так позбутися справи було не можна. Катруся підбігла до матері й повела її за спідницю до самого котика.

Тут пані Олександра побачила розлите молоко та зауважила, що й біленький хвартушок Катрусин, і подолок її чистенького плахіттячка був у молоці.

— Ах, яка ж бо ти, Катрусю! Що се ти наробила? Тільки що я тебе прибрала в чистеньке, а ти он у молоко влізла. Фе, погана дівчина!

Так ганила мати, однак суворі слова вимовлялись, либонь, не дуже страшним голосом, бо дівчатко на ту догану зовсім не зважало й знов нахилялося до котика.

В ту хвилину хтось зацокав клямкою й спитав свіжим, веселим голосом:

— Можна до вас зайти?

— А! Панна Оксана! — втішно гукнула учителька, швиденько витираючи Катрусин подолок та підводячись.— Заходьте, заходьте! Звичайно, можна!..

У хату ввійшла молода панночка, гарна, кругловида, злегка нап'ята білою легенькою наміточкою, що зовсім не закривала її пушистого русявого волосся, а була накинута так собі, аби щось було на голові.

Панночка ввійшла, злегка вклонилась учителеві й подала йому руку як знайома; поцілувалася з пані Олександрою, потім припала до Катрусі, цілуючи її скільки раз та мовлячи всякі жартливі привітання.

Пані Олександра з усміхом дивилась на те, далі мовила:

— От ви, яко хрещена мама, пробрали б свою хрещеницю! Он облилася молоком! Не буде й години чистенька! Погана така!..

— Ну-ну! Ви вже з своїми педагогічними строгостями! Годі вже вам!..— сміючись, одказала панночка.— Ходи сюди, Катрусю, ось я тобі щось принесла!..

— Сказано, пестите ви її!.. А вона й розпонаджується! — втішно мовила мати.

— Та се ж гостинець привезений... Візьми, Катрусю!

Котик був забутий, дівчатко сиділо на руках у панночки й розгортало коробочку з ласощами.

Пані Олександра заметушилась, наливаючи гості чаю, а гостя, тая панна Оксана, виглядаючи з-за Катрусиної головки, позирала на Андрія Семеновича з невеличким усміхом, що ховався десь у куточках її рожевих уст і ясних очей. Андрій Семенович, немов чуючи на собі той погляд, хоч зовсім не дивлячись на панночку, проводив рукою

по своїй чуприні й дуже пильно розглядав щось таке в вікні, дарма що та сільська вулиця була зовсім порожня.

— Як се ви так легенько вбрані? — питала пані Олександра дівчину, оглядаючи її тоненьку блузку та той серпанок, спущений тепер на плечі.— Отак у сьому тільки й прийшли?

— Авжеж! Хіба ж тут далеко? — одказала дівчина.— А до того ж надворі так тепло, справжнє бабине літо!

— Еге, осінь дуже гарна! — згодилася й господиня.

Поговоривши се та те, панна Оксана далі спустила з колін Катрусю, дзвінко поцілувавши її скільки раз і мовлячи:

— Ну, іди ж грайся тепер, бо мені треба з мамою про діло поговорити.

— Про діло? — здивувалась учителька.— Панна Оксана — й діла! Ото!..— Вона жартувала, однак за хвилину споважніла й спитала:— Що ж там за діло?

— А ось яке! — почала панночка, випростоючись і натягаючи кінці від намітки.— Властиво, мене послав татко сказати вам...

— Татко? — перепитала учителька, мовби вже трошки заклопотана.

— Еге ж... Бачите, се й до вас, і взагалі до школи приходитьсь... (Панночка кинула погляд і на учителя). Татко, яко попечитель школи, хоче, щоб знали...

— Що таке? — перепитувала вчителька, вже зовсім стурбована.

— Та ви не лякайтесь! — заспокоїла її панна Оксана, усміхаючись.— Ось що: до вас цими днями приїде новий інспектор.

— Інспектор? Чого?..— покликнула учителька, власне, таки злякавшись.

— Та бачите,— пояснила панночка,— він з нами знайомий ще від того часу, як ми в городі жили... Він тоді учителем був. Навіть мене одного часу вчив... Ну, оце ж, як ми їздили в город, він здибався з татком і до нас в гостиницю скільки раз приходив; і казав, що його назначено до нас інспектором і що він оце поїде оглядати школи в повіті та й до нас в гості заїде... Так ото й у нашій школі теж буде... Ну, то татко й послав мене... Я, припустим, і без того прийшла б до вас, оце вернувшись, а все ж таки й татко сказав, щоб я вас повіла. Татко хоче, щоб ви знали; взагалі... тре-ж знати!

— Та звичайно!..— мовила учителька, нервово поправляючи собі хустку на плечах.— Як же ж можна!.. Вжеж, що треба знати! — Мовлячи теє, вчителька глянула й на Андрія Семеновича; але він мав ще байдужіший вигляд, ніж перше, похмуро-недбайно дивлячись набік.

Учителька ж не крилася з своїм заклопотанням.

— Це спасибі, що ви сказали! — мовила вона до напни Оксани. — Звісно, треба знати... і в класі треба приготувитись, і так... у школі... щоб все було п порядку.

— А він таки строгий,— вкинула панночка. — Я сама його боялась, як училась у його.

— Строгий, кажете? — перепитала вчителька.

— Строгий! Якийсь такий вдирливий; йому трудно догодити! — промовляла панночка.

— Ну, не з'їсть,— проказав учитель.

— "Не з'їсть"! — передражнила з досадою учителька. — Звісно, не з'їсть! А обтім, може й з'їсти, як схоче!

— Бог не видасть — свиня не з'їсть! — правив учитель.

Панна Оксана поглянула на його з усміхом, а пані Олександра чогось-то зовсім розгнівалася.

— От не люблю я вже сього! — гукнула вона. — І чого вже чванитись! Вже що страшно, то страшно, нема чого хорохоритись!

— Ніхто не хорохориться, а тільки й умлівать нема чого,— все так само одказував учитель, одважно зустріваючи посмішливий погляд панноччин.

— Ну-ну! Там уже побачимо, у кого перше душа в п'ятах буде! — відповідала вчителька.

— Ха-ха-ха! — сміялась уже вголос панна Оксана; потім мовила, встаючи:

— Ну, а тепер я піду, бо там у мене дома по приїзді багато діла.

— А коли ж приїде той ваш страшний люципер, чи то пак приятель ваш? — спитав Андрій Семенович.

Пані Олександра метнула на його гнівний погляд, а панна Оксана, трохи почервонівши, одказала все з тим же усміхом:

— Не знаю!.. Невідомо ні дня, ні години... Будьте готові повсякчас, не вгашайте світильника науки й порядку, держіте його пильно!

— Та й про гречність слід пам'ятать! — з притиском додала учителька.

Оксана посміхнулася, поцілувалася з учителькою, потормосувала Катрусю, цілючи її у видок та шийку, подала руку й учителеві, вклонившись глузливо-церемонно, далі рушила до дверей.

— Ви б, може, Андрію Семеновичу, провели од собак! — мовила учителька.

— О ні, не треба! — спинила її панна Оксана.— Я хочу брати приклад з пана вчителя: он він самого люципера не боїться, а то щоб я боялась якоїсь там вашої Лиски! Прощайте!

По тій мові панна Оксана зникла. Майнула тільки біла наміточка повз вікна.

— Ну, вже й ви! — напалась на Андрія Семеновича вчителька.— І що в вас за мода отак говорити з людьми?!

— Як? — понуро перепитав учитель.

— Самі ви знаєте як. Гарчати! Ну, чого ви визвірились на панночку? Люципер... ваш приятель! Свиня не з'їсть! Подоба се отаке говорити?.. Вона ж таки панночка, поміщикова дочка, батько — попечитель школи, можна ж би таки якусь увічливість розуміти!

— Ану їх к чорту! — муркнув Андрій Семенович.

— Але для чого се? Навіщо?.. Хто б подумав, що ви вже такий харцизяка, якийсь неpritворенний злюка. Так ні ж!.. Отак аби похизуватися, що ось то я можу людям чортзна-що сказати!.. Притім же ви мене не одурите! Я знаю, що ви се тільки напускаєте на себе, як говорите з панною Оксаною, а ви за нею гинете!

— Я гину?! — злісно перепитав пан Андрій.

— Звичайно! — кипіла пані Олександра.— Ви в неї закохані! Закохані, закохані, я се давно бачу!

— Одчепіться ви од мене! — кинув Андрій Семенович і рушив до дверей.

— Пождіте, куди ж ви? — спинила його вчителька.— Треба ж дещо поміркувати, як і що!.. Ви з арифметики що саме проходите? Задачник у вас який?

Андрій Семенович вернувся й знов сів. Але ми вже не будемо переказувати дальшої розмови, бо, либонь, багато є людей, що мову про арифметику та про задачники вважають дуже нудною...

Розмову педагогів перебила сторожева жінка, Тетяна; вона прийшла й дуже голосно спитала:

— Пані, якими крупами засипати юшку на обід? Учителька здригнулась і гукнула:

— Не кричи, будь ласка!.. Сказала б краще, де твої гуси? Зараз мені виведи їх у хлів, не держи в присінках! Сю минуту!

Тетяна мовчки витріщилась на вчительку, не розуміючи, що це їй таке?..

II

Наша учителька, пані Олександра, усі наступні дні дуже добре пам'ятала про сподіване завітання інспекторове. Коли саме він приїде, господь його знає, а все треба було в класі підготуватись... Вона ж, пані Олександра,— заведующая школою, ніби старша, то з неї й питатимуть більше.

А заведующою вона стала через те, що ще колись чоловік її був при тому уряді (вона ж була в його за помічницю); по смерті чоловіка поміщик того села Будищ, батько панни Оксани, досяг, яко опікун школи, що пані Олександрю з помічниць перевели в заведующі, а за помічника прислали вчителя — отож Андрія Семеновича,— бо одній людині й справді тяжко було б у школі.

Школа була велика, на три групи. Містилася вона в просторому новому будинкові (а не в такій старій халупці, як ото часто бувають).

Коли хочете, то ходім побачимо, що робиться в школі: саме тепер іде там учіння.

От пані Олександра вовтузиться з своїми хлоп'ятами. Розповідає їм щось із закону божого; бо панотець хоч має обов'язок учити в школі, але він саме тепер, по смерті старого священика, має аж два приходи, то йому нема часу вчити школярів; хіба коли-не-коли загляне в школу.

Переказала вчителька знов приповідь, чи тую притчу, про сіяча та зерно і тепер перепитує школярів (бо чогось-то цю приповідь частіш усього питають на візитаціях). Хлопці трохи сплутали, на якому ґрунті що сталося з зерном. Треба їм добре розтлумачити все та вбити в голову!..

По скінченню закону божого прийшли до "руського". Взяли належну книжку.

Ох, оте "наше родное"! Не якесь воно й "родное", або хоч і "родное", то не для наших хлоп'ят, а, може, для яких рязанців чи туляків,— у нас же з ним мороки чимало, поки розтлумачиш дітям, що в тому "родному" говориться... Інше слово то, по правді сказати, й сама учителька не второпає, ну, а треба якось-то раду давати!

Переказує пані Олександра та перепитує в хлопці и, щоб уміли толково розповідати, неначебто своїми словами, прочитане в книжці. Хлопці поводяться вільно, видно, не звикли боятися учительки; навіть у питання вдаються, коли над чим спиняться.

Гаразд! Тепер треба писати. Пишуть пильненько; інше аж кінчик язика висуне, так-то пильнує. Нічого! Диктант вийшов путненький, помилок ще не так-то багацько; ото тільки той "м'який знак" або втече, або в'явиться там, де йому зовсім не слід бути, та й буква "-Ь" не завжди слухається... Треба знов переказувати всі встанови, де чому слід бути, бо такі ж се старша група.

Ще ж і задачі треба трохи поробить. Вже ж то з певністю щось таке загада інспектор, вони се люблять.

Бере пані Олександра задачник і загадує:

— Некто купил 768 карандашей...

— І-і, брат ти мій! — гукає вихрястий хлопець Кузьма Тхоренко. — Ото сила! Навіщо йому стільки карандашів? От якби нам стільки!

Іншим часом учителька поговорила б про це, тепер же спинила учня:

— Ну-ну, Кузьмо, не просторікуй уже, будь ласка! Треба діло робити. Он інспектор приїде, треба, щоб тямили задачі та вміли їх швиденько робить. І Іу, записуйте далі!

Записали і за яким часом розлічили, почому вийшли карандаші і по скільки їх прийшлося на якихось учеників.

Далі розбирали ще деякий покуп; а одна справа, з розділенням якоїсь-то спадщини, таки й добре далася визнаки, поки її довели до ладу... Аж один з менших школярів, трохи шепелявенький, промовив:

— Ну, вже той "некто"! Якщо купить або як почне ділить, то вже такого наклутить, що не лозбелес!

— Ото добре, що вже він помер! — додав другий школяр, бо саме була така задача, що теж починалася словами: "Некто умер и разделил свое имущество так..."

Старші учні взяли цих менших на глузи:

— Дурний ти, хіба ж некто справді вмер! Ось тобі буде знов задача про його!

Отак собі вчилися та готувалися.

— Ну, тепер годі! — мовила далі учителька. — Можете йти; та глядіть же, не забувайтеся, пам'ятайте добре все, що вам говорилося!

— Не забудемось! Не забудемось! — весело гукали хлоп'ята, жваво збираючись у дорогу.

Змучена та заклопотана вернулася пані Олександра в свою домівку. Щось і їсти не хотілося, як принесла Тетяна борщ. Здавалося, що й Катруся більш докучає, ніж коли...

Не встигли пообідати, як у хату ввійшов Андрій Семенович, якийсь такий стурбований, мов аж блідий.

— Ось нате вам записку,— мовив він, подаючи пані Олександрі невеличкий папірчик,— се вам дівчина принесла від вашої прекрасної куми, панни Оксани. Каже дівчина, що вже гість із города приїхав...

— Який гість? — спитала пані Олександра.
— Та який же! Інспектор...
— Інспектор? — турботно перепитала вчителька.
— Та він же... Читайте вже, мабуть, про його й пише....
— Так і є!..— гукнула учителька, окинувши бистрим поглядом листочок.— Уже приїхав, у їх сидить!.. Оксана пише, що завтра він прийде в школу... Ах, боже мій!., що ж тут робить? — заметушилась учителька. — А де дівчина? Вона ще тут?
— Ні, вже пішла; як віддала мені в дворі записку, зараз і пішла.
— Ах, боже мій! Нащо ж ви її одправили без мене?! — гнівалась учителька.
— Та вона сказала, що їй говорили тільки віддати записку. Казала, що їй ніколи...
Мабуть, через гостя. А що ж вам треба?
— Та написала б, може, щось Оксані... Ну що ж тут робить?
— Та що ж робить? Треба б послать до отця Миколая,— радив Андрій Семенович,— треба ж, щоб і він знав...

— Так-так! Звісно, треба!.. Зараз треба послать!.. Та кого ж? Матвій пішов чогось до волості, а Тетяна там у кухні порається... Хіба, може, ви підете?

— Та можу й я,— згоджувався охоче Андрій Семенович,— треба в його дещо розпитати: він же все те краще знає...

— Еге ж! Ідіть. Або ні, постривайте, ходімо разом! Там усі вкупі порадимось,— мовила пані Олександра, метаючись по хаті, далі гукнула до кухні:— Тетяно, йди сюди! Або візьми Катрусю до себе: мені треба на часину з дому піти. Дуже пильне діло!

Застібаючи на ході пальто, учителька вийшла з Андрієм Семеновичем. Швиденько подались вулицею до отця Миколая.

III

Другого дня школу неначе сповнило якесь гарячкове повітря. Воно таки й справді було гаряче, день придався навіть дуже теплий як для осені: сонце гріло, мов аж припікало, все повітря було повне тим ясним промінням.

Ясно, тихо та любо. Кожному, хто не дожидав інспектора або хто не мав якої іншої турботи в серці, було одрадісно й у вікно подивитись на таку годину.

Еге ж, всякому, та тільки не нашим шкільним наставникам!..

Вони всі почували себе в нервовому настрою, хоч і треба було вдавати, що нічого такого особливого нема, що нічого лихого вони на себе не сподіваються....

Всі вони були в класах, вже дожидаючи, що от-от... бо вже було по 11-й годині... Прибув до школи й отець Миколай. Сидів він у класі з старшою групою, займався законом божим, як на звичайному урокові. Та й чом же йому не займатись! Він же заоновчитель у школі, справляє належний до його обов'язок.

Отже, отець Миколай розповідає про "нагорну проповідь".

Він говорить спокійно, розмірно, як завжди, хоч пильне око постерегло б, що рівноваги духу отець Миколай не мав. Навіть по тому, як він частенько поправляв рукава тої темно-вишневої ряс, знати було, що турбується...

А на вчительку доволі було й не пильному окові глянути, щоб зауважити її турботу.

Пані Олександра то підходила до стола, то брала якийсь учебник, то йшла до задніх лавок, щось там поряdkувала чи шептала, то кидала погляд на вікно, на улицу... А ось швидко, збентежена, вийшла з класу на ґанок і прийняла звідтіть мітлу, що забув там сторож Матвій. "Ото ще, господи, чоловік удався!"

Заскочила пані Олександра й у клас до Андрія Семеновича. Все мовби було гаразд, не було чого бентежитись. Андрій Семенович з хлопцями читав, добре причесаний, статечний; червоної застіжки не було. Пані Олександра підійшла до його, щось йому нашвидку сказала нишком, далі вголос проказала знов школярам, як вони повинні встать перед начальством, що сказать на привітання; сказала й те, щоб не дуже лякалися, бо з великого переляку теж можна сказать якусь дурницю, а щоб одпо-ідали спокійно, з толком, до ладу. Далі знов нишком сказала й учителеві:

— Ви ж, будьте ласкаві, Андрію Семеновичу, не скажіть чогось такого, як то ви вмієте!.. Прошу В вас!.. Бо то все на мені окошиться... Додержуйте ґречності!

— Та знаю я без вас! Що ви мене вчите? — окрисився на неї Андрій Семенович.

— Ну, добре, добре! — замахала руками учителька, щоб не роздражнювати його. І пішла знов у свій клас.

Ледве ж увійшла, як отець Миколай встав.

— Ідуть! — мовив він, кидаючи погляд у вікно. Пані Олександра заметалася. Справді, на ґанок

сходили пан попечитель школи (поміщик Покров-ський) і він, інспектор, отой високий сухорлявий Пан у формі; збоку плентався сусід-поміщик — дрібненький, низенький панок,— бог його знає, де ВІН узявся й чого йшов!.. Либонь, у гості приїхав ДО пана Покровського та й собі знічев'я пішов у школу разом з товариством.

Отець Миколай і вчителька рушили назустріч, ставши в класі перед порогом. Діти шарахнулись теж, повставали.

Начальство ввійшло.

Пан Покровський зарекомендував законоучителя й заведующую— учительку.

Інспектор суворо-чемно кивнув головою учительці, а до отця Миколая підійшов під благословеніє. Се відразу дало належний, поважний тон.

Довідавшись про те, що саме йде урок закону божого, інспектор сказав:

— Прошу вас, панотче, вести далі: ми послухаєм.

Посідали. Себто, сів інспектор та пан попечитель школи, а пані Олександра стояла при стіні. Гость-поміщик щось таке шепнув їй нишком, але вона його не чула, лише на всякий раз крутнула головою, щоб він не здумав і далі зачіпати її якоюсь розмовою, бо пан інспектор уже й так зиркнув на неї; вона аж одсунулась від гостя та лапнула рукою свій комірчик, чи не набік він часом. Стояла потім, як у церкві, поважно й нерухомо.

Погляд в інспектора став лагідніший. Далі вже він уважно слухав урок, на учительку не дививсь.

Отець Миколай доказав про нагірну проповідь і потім запросив інспектора й попечителя, чи не благоугодно їм буде попитать щось таке в учнів.

Інспектор уже й сам, підходячи до першої лавки, лагодився питать школярів.

— Молитви вони знають добре? — спитав інспектор.

— Аякже, знають! На се звертається особливу увагу! — одказав отець Миколай, поправляючи рукав.

І справді, обидві молитви, що спитав інспектор, — "Перед учінням" і "Царю небесний", — хлопці знали добре. Спитав інспектор заповіді, — знали й заповіді.

— Добре! — проказав інспектор. — А тепер скажи лишень ти, хлопче, скільки було синів у праотця Ноя?

Присадкуватий хлопець, Семен Леміщенко, встав, — бо на його було показано, — і сказав, що в праотця Ноя було три сини, а звалися вони Сим, Хам і Ахвет.

— Ахвет! — переказав інспектор, повертаючись не то з докором, не то з усміхом до пана попечителя.

Пан попечитель усміхнувся виразніше й проказав так, мовби просив вибачення за Семена Леміщенка:

— Се, бачите, Антоне Івановичу, тутешня народна вимова! Се вже трудно побороти...

— Так, се правда, — згодився інспектор, — з вимовою трудна рада; хоч треба старатись побороть і се... Але знають вони добре. Ну, лишень ти, білоголовий, розкажи, який сон бачив Іаков?

Білоголовий Яків Приходько сон про драбину з анголами знав, а Юхим Чупрій вже прямо напрочуд розказав про всю пригоду з Іосифом і його братами!

Одповіді з нового заповіту були незгірші. Не знали тільки, що свято спаса зветься преображеніє, але зате чудово було розповідано притчу, таки про сіяча, — і пан інспектор був утішений.

— Ваші учні знають добре! За се вам, батюшка, належить честь! — сказав він отцю Миколаю.

— Стараємся по мірі можливості укріпляти їх в законі віри, — відповідав, уклонившись, панотець, — се-бо єсть основа всьому!

— Звичайно, звичайно, — згоджувався інспектор, — се єсть основа всьому!

Потім інспектор додав:

— А тепер дозвольте мені дещо спитать їх з іншої науки. — Тут він удався вже до учительки. Питав, по яких учебниках вона учить і доки пройшли. Далі казав школярам читати й розповідати своїми словами. Один і другий школяр справилися з тим добре.

У класі стало мовби вже не так важко дихати. Всі дедалі одсміялися більше. На обличчі в пані Олександри з'явилося щось подібне до усміху, принаймні та зморщечка, що була в неї між бровами з самого ранку, тепер зникла.

Перейшли до арифметики.

— Вони у вас табличку помноження твердо знають? — спитав інспектор.

— О, як же! — одказала з певністю вчителька. — Се вони давно знають!

Сказавши те, учителька зараз же духом почула, що сього не треба було додавати, але вже було пізно — слово, мовляв, не горобець: як вилетить, то вже за хвіст не піймаєш!

Але й справді, хлопці табличку знали, і на перші десятки, і навіть на дальші, на оті "шестю" й "семю".

— Добре! — сказав інспектор, перепитавши душ три. — Тепер спитаємо їх щось із усних задач. Доки вони пройшли з арифметики?

Учителька сказала, що пройшли першу частину арифметики, знають і перші правила з роздробу.

— Так... — проказав інспектор. — От ми, не гаючи багато часу, й перейдемо до роздробу.

— Ну ти, бистроокий, — показав інспектор на Кузьму Тхоренка, — ти, мабуть, добре все знаєш! Ріши задачу: "Десяток оселедців коштує шістдесят копійок, а некто купив півтора оселедця. Скільки він заплатив?"

Кузьма скинув погляд на пана інспектора й мовив:

— Такого не може бути.

— Що? Що ти кажеш? Чого не може бути? — перепитав інспектор.

— Такого, як ви кажете, — правив знов Кузьма.

— Чому не може бути? — гостро питав інспектор.

— Того, — затявшись, одмовив хлопець, — що півтора оселедця ніхто не продасть: або купуй одного, або вже пару, а різати ніхто не схоче, бо збавить собі оселедця. Такого не може бути! — знов проказав школяр, ще й головою покрутив.

В учительки тьохнуло серце. Та й всі інші почули, що в класі щось недобре сталося... Хихикнув тільки гість-панок, але то вийшло ще гірше. Темне обличчя інспекторове стало ще темніше; він перше прикусив губу, а далі, кинувши зовсім хлопця, круто повернувся до учительки, мовлячи:

— Як це вони в вас відповідають? Що се за спосіб відповідання?

— Вони... Вибачайте з ласки, ваше превос...

— Я вас питаю, що це за відповіді?! — гукнув ще голосніше інспектор, зиркаючи на пані Олександрю. — Який це ви їм напямок даєте?!

— Я... — почала була знов учителька, але інспектор, либонь, питався зовсім не на те, щоб почути учительчину відповідь; він відповідав сам на своє питання, гримаючи далі: —

— Се той напямок, що веде до шибениці! Хлопці гублять повагу до старших, гублять не тільки всяке розуміння ввічливості, чемності, вони гублять розуміння обов'язків. Ви підриваєте найпершу основу доброго, належного виховання, ви нищите молоді душі, ведете їх до погибелі, я сказав — до шибениці. Хіба такий зухвалець, — інспектор кивнув на лавку, де сидів Кузьма Тхоренко, — буде розуміти громадські обов'язки?! Буде він поважати чужу власність? Я вас питаю, буде для нього що-небудь святе?!

Пані Олександра ніяк не могла одповісти, чи буде для Кузьми Тхоренка що-небудь святе, чи буде він поважати чужу власність: одно те, що в горлі їй так стисло, що вона вже не могла одвести й гласу, а друге — інспектор знов не ждав її відповіді, він ще голосніше гримнув на відповідь самому собі:

— Ні, він не буде поважати чужої власності! Він не має ніякого розуміння своїх обов'язків, і йому одна дорога — піти з бомбою!

Вимовивши це слово, пан інспектор мовби спустив тона; але те, що він сказав по сій мові, хоч було сказано спокійнішим голосом, було для пані Олександри найстрашнішим. Інспектор сказав, як одрубав:

— Так, добродійко, учителювать не можна. На вчительській службі таких наставниць не держать.

На тім мова до вчительки скінчилась. Інспектор вдавсь вже до пана попечителя школи:

— Ну, ходім ще до другого класу.

Пан Покровський повів інспектора до Андрія Семеновича. Учителька не знала, чи їй треба теж іти, чи zostаватись... Пан Покровський махнув їй рукою, щоб zostавалась. Хитаючись, дійшла вона до столу й сперлась на його. Але не знайшла пільги коло того столу.

— Що ви наробили?! — вдавсь до неї отець Миколай. — Що ви тільки наробили?! Боже мій, господи! Так усе чудесно йшло, такий був надзвичайний успіх, і ось на тобі — в одну минуту, в одну секунду все загинуло! Отакий дешпет учинити! Що ви наробили, що ви наробили!..

— Та хіба то я наробила? — покликнула вчителька, і сльози мало не бризкали в неї з очей. — І що таке особливе сталось? Який дешпет? Нічого особливого не було! Ну, хлопець сказав, що не можна купити півтора оселедця, так се ж і правда і се показує, що школяр думає, що він звик одказувати свідомо, а не говорить, як той п о п у г а й! Що ж тут поганого?

— Що? Ви не розумієте, що школяр його в дурнях zostавив?

— Зовсім ні! — гукнула вчителька.

— А! Коли ви не розумієте, то що ж вам говорити! — гукав і собі отець Миколай. — А ви повинні б і те розуміти, що ви накоїли лиха не тільки собі, а й мені! Ви мені зопсували все моє реноме! Розумієте ви се? Ви й мені пошкодили!

— Чим я вам пошкодила? — одповідала вже злісно й учителька. — Хіба то не я вивчила їх того, що вони так добре знали й одповідали?

— Я не хочу з вами говорити, — кинув отець Миколай і гнівно пішов з хати. Він угледів, що інспектор уже виходив із школи.

За скільки хвилин шпарко вийшла й учителька.

Школярі дивилися їм услід, не розуміючи, що таке сталось...

Прийшовши в свою кімнату, учителька впала в подушки й плакала вже вільно... Тільки плечі двигтіли... Далі вона підвелась і не знала, що їй почать; сиділа на постелі, як кам'яна.

Коли се вбіг Андрій Семенович. Він був уже знов якийсь розкудланий, обличчя мов спотворене, погляд лихий.

— Так! — гукнув він одразу. — Сидите, одпочиваєте собі! Єсть після чого! Згубили школу, згубили всіх!..

— Кого я згубила? — палко перепитувала учителька.

— Кого? Всіх! — репетував Андрій Семенович.— Отець Миколай мені все розказав осе, як ті пішли.

— Чого вони так швидко пішли? — несміливо попитала учителька.

— Чорт їх знає!.. Та й чого ж їм бути, коли той так розізлився, що й питати нічого не може, тільки до всього в'яжеться!..

— Що ж у вас було? — упалим голосом питала вчителька.

Андрій Семенович перше тільки забігав по кімнаті, стиснувши кулаки, далі спинився й таки почав розповідати:

— Прийшов він до мене одразу змієм. Я йому рекомендуюсь, а він хоч би палець простяг. Погляд прямо як у того люципера, гляне — мов ножем крає! Ну, нічого, я думаю, може, в його така звичка. Аж він і почав. Так одразу й напався. "Чого се,— каже,— в класі такий воздух поганий!" Що я йому буду казати? Віктор Павлович щось там йому об'ясня. А той дурень, чужий панок,— чорт його знає, як там його,— якісь дурні присмішки став прикладати... Ну, інспектор потім почина питати. Казав прочитати з класної книжки. Прочитали. Загадав Іванові Хандрові, щоб розказав, ну, той і розказав як слід, навіть знав, що таке рига й гумно, бо я вже їм добре про те все товк. Далі інспектор зирк на стіну, на карти, та й питає: "З географії ваші учні мають поняття?" Кажу: "Мають, котрі у другій групі, отсі". Він тоді прямо рукою на Африку та до Грицька Чмеля: "Це що таке?" — "Африка",— каже. Ну, якого ж йому біса ще треба? Отже, він далі: "Що то ж воно таке — Африка?" Чміль каже: "Сторона така". Як визвірився він тоді на мене: "Як це ви їх учите? Він повинен відповідати: "Часть света", а не "Сторона така". Що се за вільнодумство таке?" І такої чортівні наговорив мені, що й слухать не схотілось! З тим і пішов, нічогісінько більше й не питав, одну минуту побув. Я думаю собі: чи його сказило, чи що?! Прямо не міг розібрати, що се йому таке, чого він за таку дурницю визвірився! Аж тут прийшов після їх отець Миколай і сказав мені, що це в вас почалося, з вашої причини, а в його теж, каже, спочатку все так добре було!.. Прямо чорт його знає, що сталось! Тепер через вас ще, чого доброго, й мене в шию випхають! Оце спасибі вам! Тут учителька скипіла теж.

— Та чого ви до мене причепились? — крикнула вона, втримуючи сльози. — Чого ви мене всі картаєте! Мені, може, й без вас так гірко, що й на світ не дивилась би! Через мене, через мене! Чим я винна? А як виганятимуть, то мене ж перше, ніж кого, виженуть! Випхають вас! Велике нещастя! Вам половина горя, самотою будиши! А от як мене випхають, то куди я подінуся з дитиною?..

Тут пані Олександра вже не могла більше здержувати сліз, вони так і ринули з очей, а хусточка вже й так була мокра від їх...

Андрій Семенович вибіг з хати. У дверях він мало не збив з ніг Тетяну, що йшла в хату, ведучи за руку Катрусю. Тетяна тільки покликнула сама собі: "Господи святий, що це з ними починилося?" Далі, підвівши Катрусю до матері, мовила:

— Осе ж нехай дитина вже коло вас буде, бо вже ж пани пішли собі!.. І панотець вже поїхали... Чого се ви плачете? Що там таке сталось? Я там трохи чула, як панотець

казали сьому, Андрієві, що через якогось оселедця щось таке в вас вийшло. Який же оселедець? Де він там узявся в класі?..

— А! Дай мені спокій!..— люто гукнула вчителька.

— Чудасія! — проказала Тетяна, виходячи з хати, і пішла в комору по гарбуз для гарбузової каші.

IV

Минув місяць. Се була вже не та золота осінь, що красувала тоді, як сталась лиха пригода в школі; тепер була вже осінь пізня, скупа на барви, хирна, з смутними деревами, що ронять убоге позостале листя; осінь з хмурним низьким небом, що точить холодні дрібні дощі, з суворими вітрами, що от-от навіють снігу...

На вулицях, у наших Будищах, стало дуже кально; хотівши пробратись по сухішому, треба було переходити хіба огородами. Як приходили школярі, особливо з дальших кутків та хуторів, то чоботи в їх були такі, що аж страшно було глянути!..

Однак ходили. Наука в школі йшла своїм ладом. За ту школьну пригоду вчитель з учителькою перестали дуже журитися, бо нічого такого зловісного не було чутно. А все ж часом пані Олександра почувала, що в неї ніби шкребли по серцю коти, якась така турбота й досада часом розбирала... А тут ще й панна Оксана знов поїхала... Таки швидко після тої пригоди; якось не довелося з нею навіть і поговорити як слід. До старих же панів учителька не дуже була вхожа; та ще й старий пан, отой попечитель школи, зустрівшись з нею в крамничці, поговорив з нею доволі таки прикро з powodu того самого "дешпету" в школі. Ну, бог з ними, чого ж до їх і ходити! Піти б до матушки, так і там гніваються... Отець же Миколай усе розказав дома...

Одначе як зовсім ні до кого не ходити, то якось воно дуже вже нудно живеться...

Отож часом учителька ходила до однієї панійки, що жила в Будищах на другім кутку, Ганна Степанівна звалась вона. Не молода вже була, старших дочок уже заміж повіддавала. Жила вона в невеличкому дворикові; земельки при йому трохи було (люди наймали) та садок чималий був,— теж, під добрий рік, наймалося комусь. Та ще пані щось там плела на продаж, якісь гарусні хусточки та

карпітки підплітала або іноді вишивала сорочки вокзальним чи іншим паничам. Отак то сим, то тим і перебивалась Ганна Степанівна.

Здається, й не ходила ця панійка нікуди, хіба коли до церкви, та ще на базар часом у базарний день, а однак чисто все знала, де що робиться!

Отже, раз у неділю прийшла вчителька до Ганни Степанівни, а вона й каже:

— Так оце ви, голубонько, вже не будете тут учителювати? Куди ж ви думаєте податись?

Учителька поблідла, сп'ятилась.

— Як не буду?... Я нічого не знаю!..— каже.

— Справді? Дивно мені се! — говорить Ганна Степанівна. А люди вже зовсім певно говорять. Кажуть би то, вже на ваше місце й іншого учителя призначено, пришлють незабаром...

В учительки й серце похололо:

— Хто ж це каже?.. Як?.. Що?..

Хоч не відразу, а таки сказала Ганна Степанівна, що говорила про все те своячка матушина, ота Климентиха, що проскури пече, бо вона, либонь, там, у своїх чула... Кажуть би то, й бомага от-от від інспектора прийде. А все пішло з того, що, мовляв, як приїздив інспектор, то дуже недовольний zostався школою.

Так ось воно коли виявилось та окошилося!.. Ох, лишенько ж тяжке! Та це ж і зовсім було на правду похоже... Виженуть? Вже, може, й бомага йде?.. Що ж! Хіба довго вигнати? Он у Перещепині учителя в одну хвилину потурили! Ще на початку тижня вчив, а до неділі виїхав, бо сказано було "немедлінно очистити приміщення!".

Ні жива ні мертва сиділа пані Олександра, зовсім умлівала...

— Вам би вдаритися до панни Оксани,— радила Ганна Степанівна.

— Нема її, поїхала знов у город та ще не вернулася...— ледве промовляє вчителька.

— Та що ви, серденько? Де ви, справді, живете, що ви нічого не знаєте?! — покликнула Ганна Степанівна.— Я на іншому кутку живу, та й то знаю, що вона ще вчора вернулася, а ви там під боком сидите — й нічого не знаєте! Се чудасія!

— Може... Я нічого не знала,— каже вчителька, а сама подумала: оце ж, мабуть, іменно правда тому, бо перше, було, Оксана зараз приходить, як вернеться, а се вже й не йде... Через такі думки вчителька смутно додала:— Та що ж мені панна Оксана допоможе?..

— Як що? Нехай своїй женищині слівце гарненьке скаже, то й квит! Чи ви, може, й сього не знаєте, що Оксана йде заміж за вашого інспектора?

— Оксана?.. За інспектора?! Що ви кажете?!

— Еге ж! Іде! Чого ви так дивуетесь? Чом їй не піти? Слава богу, вже на порі!.. А вона ж і не одна: ще ж і Катя, й Маруська є... А в нас женихів не густо. Ну, правда, кажуть, молодий трохи підстаркуватий як для неї, так де ж їх, тих молодих, набрати! Ну, от і йде за сього, чого ж перебирають? Чоловік служущий, жалування непогане бере, і пенсія буде. А в батька імені не таке вже велике, та й хлопців ще два єсть... Це вже певна річ,— мовила Ганна Степанівна.— Що панночка збирається заміж, то я це й давніше знала, бо вже ж недурно пані, мамуня, спровадила швачку з містечка сорочки й наволочки шити, та й Лейзера кликано хутра переглянути; я тільки не знала, за кого панночка вибирається, аж оце кажуть — за інспектора. Завтра ж і він приїде, вже не до школи, а до молоді на зальоти...

— Хто? Інспектор?

— Та він же. Оце ж вони там собі в городі женихалися, у її тіточки, а вчора Оксана приїхала, тим часом сама; але казав мені Мордко, як приходив гуси купувати, що завтра знов посилають коней на станцію, вже по його, по жениха. От вам!.. Біжіть, серце, прохайте швиденько Оксану: вона ж таки ваша кума, нехай там моторить, поки ще не пізно!

І не сиділа ж довго вчителька, швиденько подалась додому. Ганна Степанівна ще тільки на хвилинку задержала: кинула їй на картах. Вийшло якраз — і король з пізньої дороги, і біля його якийсь мар'яжний дзвінковий інтерес... Чимало було поганих, отих

винових карт, але наприкінці серце заспокоїлось на добрих картах.

— Біжіть, не гайтесь! — закінчила Ганна Степанівна.— Та якщо трапиться, то, будьте ласкаві, зніміть мені викроєчку з сорочки Оксаниної, може, яка новомодна є,— там же саме тепер шиють,— то я своїй Олі схочу.

— Добре, добре! — гукнула учителька, цілючись на прощання, і пішла, затурбована, додому.

V

Панна Оксана містилася в кімнаті на мезоніні. Воно то під осінню пору було вже й холоднуватим на тому горищі, та молоді панночки часом люблять міститися трошки далі від мами й татка,— якось воно самотійніш!

Прибігши другого дня ранком до панни Оксани, з заднього ходу, учителька застала її, саме як вона прибиралася, зачісувала своє гарне русе волосся. Ще тільки ввійшла учителька, то панночка постерегла її велике стурбовання.

— Що з вами? — спитала.

Сльози з гарячими словами були відповіддю на це питання.

— Пропаду я тепер! — закінчила пані Олександра.— Куди я, куди я подінуся з дитиною, та ще проти зими? Нема в мене ні родичів таких, нікого... Оксано, голубонько, рятуйте мене!.. Як ви мене не порятуєте, то загину я з Катрусєю!.. Згляньтесь хоч над нею! За віщо ж нам пропадати? За таку дурницю!.. Я ж сім літ так працювала!.. Рятуйте мене, кумонько моя!

— Як же я вас можу порятувати? — мовила Оксана. — Може, краще татко міг би щось порадити...

— Ні, ви, ви! — мовляла учителька. — Ви тільки слівце скажете, як приїде сьогодні... інспектор... і буде по-вашому!

— А ви вже знаєте, що він приїде? — лукаво всміхнулась Оксана.

— Знаю... казали мені... Люди кажуть, що ви, Оксаночко... що ви за його йдете заміж?..

— Мало чого люди не кажуть! — все так само усміхаючись, одмовила панночка, почервонівши.

— Але ви скажете йому?.. Ви попросите його за мене?..

— Та добре, я скажу. Попрошу...

Пані Олександра кинулася знов цілувати куму.

З доброю надією вернулася після тих слів учителька додому. Цілу ніч їй снівся винуватий король з ломакою в руці і дзвінкова дама з квіточкою...

Другого дня Оксана сама прийшла. Застала вчительку в класі, одвела її набік і шепнула:

— Ну, не журіться вже! Зостанетесь ви на місці. Інспектор приїхав; я з ним говорила, і він мені дав слово, що вам уже нічого не буде!

Учителька її поцілувала... Оксана потім додала:

— А знаєте, що бумага справді вже мала бути... Наше місце вже намічалось іншому...

— От бачите! Значить, правду люди казали! Хотілося учительці розпитати Оксану, що й як.

"Та вже нехай іншим разом",— подумала собі. Заїм їсть того спитала:

— А інспектор не прийде до школи?

— Не знаю... на сих днях навряд чи прийде, а згодом, може, й прийде — казала Оксана з усміхом,— бо він у нас буде який час.

— О! Чуєте ви, хлопці! — вдалась учителька до школярів,— інспектор знов у село приїхав, може, зайде в школу; то глядіть ви мені, шануйтеся, не говоріть нічого такого! Найпаче ти, Кузьмо, шануйся, не будь таким дуже язикатим! Ну, знатимеш, як треба сказати, скільки півтора оселедця стоїть?

— Та я й тоді знав! — гукнув Кузьма Тхоренко,— 9 копійок; тільки я й тепер думаю, що півтора оселедця ніхто не продасть! Ну, та вже тепер того не казатиму, коли на вас за те так напався отой дурний пан!

Учителька похолола...

Але Оксана засміялась, мовлячи: "Він не дурний, а тільки строгий. Ну, та вже він подобрішав!.." — поцілувала учительку й швиденько вибігла. Учителька догнала її на ганочку, міцно обняла й чуло промовила:

— Спасибі ж вам, голубонько!.. Порятували ви пас! — Далі не втерпіла і вже на самих сходах спитала: —А весілля коли ж, Оксаночко?.. Ще тепер, до пилипівки, чи після різдва?

— Не знаю... Може, ще й тепер,— одказала Оксана й побігла.

Учителька радісними очима дивилася Оксані вслід. Верталася потім у клас, мовби її хто на сто коней висадив!..

"Подумати тільки,— додала сама собі,— якби не той шлюб, то були б викинули з дитиною із школи! За що? За таку дурницю, за півтора оселедця!" Коли пані Олександра незабаром прийшла в свою хатину погодувати кашею Катрусю, до неї в хату зайшов учитель.

— А! — зустріла його учителька.— Хочете довідатись про Оксану? Ви бачили, як вона приходила?.. О! Яку вона мені новину сказала!..

— Та, мабуть же, неабияку, коли ви променієте, мов сонце на сході!

— Авжеж, променію! І з тим не криюся! Ви знаєте, що панна Оксана йде заміж? Незабаром і весілля буде!.. Сама мені сказала.

Андрій Семенович, стоячи біля столика, чогось похитнувся; пальці його, скручуючи цигарку, затремтіли. Він стиха промовив:

— А!.. Так!.

— А знаєте, за кого Оксана йде? — питала учителька.— От не вгадали б!

— Не знаю... А за кого ж? — спитав раптово пан Андрій.

— За нашого інспектора! — урочисто проказала пані Олександра. Гость отетерів.

— За інспектора?! — перепитав згодом.

— Еге ж, еге ж, за його! Ну, тепер уже перестанете мене з отцем Миколаєм картати, що через мене в школі лихо сталося! Тепер уже нікому нічого не буде! Тепер

нехай там і Африка буде не "часть света", а "сторона така", нехай і оселедця "не можна різати пополювині",— все дарма! Чуєш ти, Катре? Твоя хрещена мати йде за пана інспектора!

З тими словами пані Олександра стала несамовито цілувати доню, що, дивуючись, глянула на неї. А пан учитель все держав у руках скручену цигарку й не запалював її...